

Poznańskie Studia Polonistyczne
Seria Językoznawcza
vol. 23 (43), nr 2
DOI: 10.14746/pspsj.2016.23.2.8

Leonarda Mariak
Uniwersytet Szczeciński

Neologizmy w korespondencji prywatnej Henryka Sienkiewicza

1. Wstęp

W dotychczas opublikowanych pracach poświęconych warsztatowi pisarskiemu Henryka Sienkiewicza badacze analizowali głównie teksty artystyczne, zwłaszcza powieści historyczne (*Trylogia*, *Krzyżacy*, *Quo vadis?*), felietonistykę oraz w mniejszym zakresie oficjalną korespondencję i *Listy z podróży...* Wśród ogromu poruszanych zjawisk i bogatej, liczonej w setki¹, literatury wciąż niewiele jest opracowań, w których analizie poddano by językowe ukształtowanie listów prywatnych pisarza². Uwzględnienie w badaniach tekstów użytkowych, a więc niezdeteminowanych wymogami literackości oraz zasadami stylistyki i sztuki słowa, przyczyniłoby się znacząco do poszerzenia i uzupełnienia naszej wiedzy o idiolektie pisarza [zob. Sławiński 1988: 258–259].

Warto zaznaczyć, że Sienkiewicz należy do grona najwybitniejszych polskich epistolografów³. Zachowana korespondencja prywatna pisarza liczy 1401 listów adresowanych do siedmiorga członków najbliższej rodziny, czyli trzech kolejnych żon: Marii z Szetkiewiczów – 10 listów, Marii z Wołodkowiczów – 6 listów, Marii z Babskich – 600 listów; dwojga dzieci: córki Jadwigi – 92 listy,

- 1 Bibliografia poświęcona właściwościom języka utworów artystycznych Sienkiewicza jest obszerna. Ważniejsze zestawienia bibliograficzne: Krzyżanowski 1953–1955; Krzyżanowski 1954; Krzyżanowski, Hernas 1985; Jabłkowska-Jaskulska 1987; Maciejewski 2003. Wybrane, ważniejsze opracowania: Sienkiewicz 1956; Wilkoń 1976; Bursztyńska 1982; Ludorowski 1985, 1991; Pietrzak 2004, 2013; Stępnik, Bujnicki 2007; Mariak 2009, 2010.
- 2 Dotychczas napisałam osiem artykułów poświęconych niektórym zjawiskom językowo-stylistycznym i genologicznym w listach prywatnych Sienkiewicza [zob. Mariak 2013ab, 2014abc, 2015ab, 2016].
- 3 Do klasyków epistolografii polskiej zaliczyć można takich pisarzy, jak np.: Adam Naruszewicz, Zygmunt Krasiński, Juliusz Słowacki, Eliza Orzeszkowa, Stefan Żeromski, Stanisław Brzozowski i in. [zob. Bachórz, Kowalczykowa: 483–485].

syna Henryka Józefa – 66 listów, siostry Heleny – 64 listy oraz szwagierki – Jadwigi z Szetkiewiczów Janczewskiej – 563 listy [Sienkiewicz 1996, 2008]. Obszerny i różnorodny pod względem struktury, podejmowanej problematyki i cech językowych korpus listów powstawał w ciągu prawie 40 lat życia pisarza⁴. Ze względu na zawartość tematyczną oraz właściwości języka korespondencja rodzinna Sienkiewicza stanowi dla współczesnego badacza nieocenione źródło wiedzy o mało dotąd znanych szczegółach z jego życia prywatnego, towarzyskiego, uczuciowego i rodzinnego; ponadto dostarcza również wielu cennych informacji na temat cech idiolektu pisarza, realizowanych poza sferą twórczości artystycznej, na płaszczyźnie zachowań pragmalingwistycznych.

Jedną z warstw leksyki, która współtworzy zbiór „osobliwości języka” pisarza i zarazem ma wpływ na sposób ukształtowania językowego tekstów, są neologizmy.

Celem niniejszego szkicu jest analiza struktury, znaczenia oraz funkcji nowotworów leksykalnych wchodzących w skład języka listów prywatnych Sienkiewicza. Ważną część podjętych badań stanowić będzie próba wskazania preferencji językowych i nowatorstwa pisarza w tworzeniu nowych form wyrazowych⁵. Wybór neologizmów jako przedmiotu refleksji nie jest tu przypadkowy, ponieważ w dotychczasowych opracowaniach twórczości literackiej, publicystycznej Sienkiewicza uwagi poświęcone nowotworom językowym są sporadyczne i najczęściej mają charakter przyczynkowski⁶.

Na użytek tego artykułu przyjmuję szerokie rozumienie neologizmu leksykalnego [Urbańczyk 1991: 221–222; Kallas 2003: 26]. W zakres tej kategorii słownictwa włączam za Urszulą Sokólską [2011: 310] „stylistycznie i ekspresywnie obciążone znaki językowe, eksponujące twórczy zamysł autora”. Będą to więc nowe wyrazy (derywaty, zapożyczenia) lub nowe znaczenia utworzone dla nazwania nowych przedmiotów i pojęć lub dla wyrażenia zróżnicowanego stosunku mówiącego względem desygnatu. Do cech dystynktywnych tych jednostek należą: oryginalność, efemeryczność, przygodność użycia, ekspresywność i różny stopień nieustabilizowanie w systemie leksykalnym języka [Sokólska 2011: 323]. Z tego powodu formy te nie są notowane

4 Pierwszy datowany list zamieszczony w zbiorze opracowanym przez Marię Bokszczanin powstał we wrześniu 1879 roku i był adresowany do sióstr Szetkiewiczównien; ostatni list napisał Sienkiewicz do córki 14 listopada 1916 roku, dzień przed swoją śmiercią.

5 O roli neologizmów w sferze języka rodzinnego pisałam w dwóch wcześniejszych publikacjach [zob. Mariak 2013a, 2016].

6 Do nielicznych opracowań, w których autorzy poruszyli kwestie neologizmów w twórczości literacko-publicystycznej Sienkiewicza, można zaliczyć np.: Kurkowska 1957; Kurkowska, Skorupka 1959; Walczak 1988; Przybyła 1996.

w słownikach (ewentualnie odnotowywane, ale w innym znaczeniu lub z cytata-
tami tylko z danego autora albo z kwalifikatorami „indywidualny”, „rzadki”,
„poetycki”) [Kallas 2003: 26]. Zgodnie z przyjętą definicją neologizmu jako
jednostki wydzielanej na podstawie kryterium chronologicznego, za najbar-
dziej adekwatną metodę badania uznałam metodę filologiczną, która polega na
porównaniu zebranego słownictwa ze słownikami historycznymi [zob. Grabias
1981: 89, 2003: 181; Smółkowa 2001: 60]. Wyekszerpowana baza materiałowa
licząca ponad 200 jednostek leksykalnych została skonfrontowana z histo-
rycznymi słownikami języka polskiego. Najbardziej wiarygodnym źródłem
porównawczym okazał się w tym przypadku tzw. *Słownik warszawski* [Kar-
łowicz, Kryński, Niedźwiedzki 1900–1927; dalej: SW], ponieważ jest to nie
tylko najobszerniejszy (jak dotąd) kodyfikator polszczyzny ogólnej rejestrujący
leksykę z różnych odmian polszczyzny od średniowiecza do końca XIX wieku,
ale co najistotniejsze, zawarty w nim zasób słownictwa jest najbliższy językowi
Sienkiewicza. Aby wyniki badania były wiarygodne, prócz SW w konfrontacji
materiału odwołano się także do innych źródeł leksykograficznych rejestrują-
cych XIX-wieczne słownictwo, czyli do *Słownika języka polskiego* Samuela
Bogumiła Lindego [1854–1860; dalej: SL] i *Słownika języka polskiego* Witolda
Doroszewskiego [1958–1969; dalej: SJPD].

Przechodząc do analizy zebranego materiału leksykalnego, należy zazna-
czyć na wstępie, że nasycenie listów wyrazami nowymi lub użytymi w nowym
znaczeniu jest raczej niewielkie (średnio jeden neologizm pojawiał się raz na
70 listów). Stan taki można tłumaczyć nacechowaniem i nośnością stylistyczną
tej warstwy słownej języka, a także funkcją pragmatyczną korespondencji pry-
watnej, której celem niezależnie od czasu, w którym powstawała było przede
wszystkim przekazywanie adresatom informacji w jasny, zrozumiały i komuni-
kacyjny sposób⁷. Być może na niewielkiej frekwencji neologizmów zaważyły
również preferencje językowe pisarza.

Zgodnie z określonym wcześniej celem analizę neologizmów propo-
nuję przeprowadzić na trzech płaszczyznach: strukturalnej, semantycznej,
funkcjonalnej.

2. Charakterystyka struktury formalnej neologizmów

Biorąc pod uwagę rodzaj zastosowanej innowacji, neologizmy leksykalne
Sienkiewicza można podzielić na trzy podstawowe grupy:

7 W analizie pomijam neologizmy frazeologiczne, ponieważ te stały się przedmiotem odręb-
nych badań [zob. Mariak 2015a].

- a) neologizmy słotwórcze (strukturalne),
- b) neologizmy znaczeniowe (neosemantyzmy),
- c) neologizmy funkcyjne⁸.

Wśród **neologizmów strukturalnych**, zważywszy na typ procesu słotwórczego, najliczniejsze są derywaty sufiksalne oraz *composita*. Do pierwszej kategorii derywatów sufiksalnych można zaliczyć neologizmy utworzone przez Sienkiewicza za pomocą przyrostków⁹, np.:

- *-nik/-ik*: *córnik* ‘gromadka córek/cór (na wydaniu)’¹⁰, *papilionik* [JJ 1890: 207]¹¹ ‘motylek o Jadwidze Janczewskiej, <fr. *le papillon*>’;

-
- 8 W klasyfikacji formalnej neologizmów przyjmuję stanowisko Stanisława Grabiasa [1981: 88–89]. Szczególnie przydatna dla prowadzonych tu badań okazała się kategoria neologizmów funkcjonalnych, czyli wyrazów przeniesionych z jednej odmiany języka do innej, które „wraz z tym przejściem tracą właściwą mu pierwotnie funkcję językową na rzecz innej nowej funkcji przy zachowaniu tożsamości pojęciowej” [Grabias 1981: 134; zob. również Grabias 2003: 176–177]. W listach prywatnych Sienkiewicz chętnie posługiwał się leksyką przeniesioną z innych odmian języka, np. z gwar. Leksyka tego typu użyta w nowym kontekście pełni funkcję ekspresywną.
 - 9 W opisie słotwórczym ograniczam się tylko do wskazania formantu oraz podstawy, która pełni również funkcję znaczenia. Nie omawiam zjawisk towarzyszących pełnej analizie słotwórczej, do których zalicza się np. parafrazę słotwórczą, podstawę słotwórczą, oboczności głoskowe, typ derywacji – wymienna, dezintegralna, konektyw w złożeniach itd. Przy opisie neologizmów słotwórczych zależy mi tylko na usytuowaniu ich w obrębie typu słotwórczego i w dalszej części rozważań na określeniu specyficznych dla Sienkiewicza cech derywacyjnych. W nielicznych przypadkach, gdy w ustalaniu procesu derywacyjnego można było wskazać kilka wariantów, podaję nieco bardziej szczegółowe komentarze.
 - 10 *Córnik* jest formacją potencjalną, którą pisarz utworzył najprawdopodobniej na wzór wyrazu *kurnik*. Aluzyjna motywacja słotwórcza neologizmu stała się podstawą żartu językowego. W przypadku tego neologizmu możliwa jest dwojaka motywacja: od podstawy *córa* lub *córka*. W pierwszym przypadku podstawa słotwórcza *córa* jest równa tematowi fleksyjnemu wyrazu fundującego (*córa* + *-nik*), w drugim – zdezyntegrowana, uszczuplona o element *k* (*cór* [k] + *-nik*).
 - 11 W nawiasach kwadratowych podano inicjały adresatów listów, czyli: JJ – Jadwiga Janczewska (szwagierka), HJS – Henryk Józef Sienkiewicz (syn pisarza), JS – Jadwiga Sienkiewiczówna (córka), MSz – Maria z Szetkiewiczów Sienkiewiczowa (pierwsza żona), MW – Maria z Wołodkowiczów Sienkiewiczowa (druga żona), MB – Maria z Babskich Sienkiewiczowa (trzecia żona); HS – Helena Sienkiewiczówna (siostra); następnie podano odpowiednio: rok powstania listu i po dwukropku jego numer w kolejnym tomie *Listów Sienkiewicza*. [Sienkiewicz 1996, 2008].

- *-stwo: chudzielstwo* ‘o zbyt szczupłej sylwetce syna – chudzielca’;
- *-izm: marynusizm* ‘bycie zwolennikiem Marynuszki¹²’;
- *-liwy: nalażliwy* ‘który nałazi, naprzykrza się komuś częstymi odwiedzinami, natrętny’;
- *-i(j)ada: płoszowsjada* ‘brak zdecydowania, niepewność; Płoszowski – bohater powieści *Bez dogmatu* – mężczyzna niepewny, dekadentcki, niezdecydowany’;
- *-ować, -izować: chandrować* ‘ulegać chandrze, trwać w stanie przygnębienia, nudy’; *wawelować* ‘pracować na Wawelu’¹³, *tartarinować* ‘robić zakupy artykułów potrzebnych do polowania; Tartarin z Taraskonu – tytułowy bohater, myśliwy z cyklu powieściowego Alfonsa Daudeta’, *lunchować* ‘jeść lunch’, *samarytanizować* ‘pomagać bezinteresownie innym’, *jankuliować* [JJ 1890: 205] ‘cenzurować, od nazwiska rosyjskiego dyrektora Komitetu Cenzury – Iwana Jankulia’¹⁴;
- *-owaty: owsiankowaty* ‘o barwie skóry, która przypomina kolor owsianki’;
- *-eusz: babeusze* ‘dzieci, czyli syn i córka; być może od podstawy *baby* <ang. ‘małe dziecko, niemowlę’>’, *koteusz*: „Ściskam mego Marka i mego Koteusza najserdeczniej” [MB 1911: 90], *żabesz*;
- *-cki: siostrzenicki*¹⁵ ‘właściwe siostrzenicy’: „Za «siostrzenickie»¹⁶ serdeczności przesyłam wujaszkowe, aby nie pozostać Ci dłużnym” [MB 1896: 13];
- *-ista: laryngista* ‘lekarz laryngolog’: „Wyobraź sobie, że Hering, «specjalny laryngista», jest także ciężko chory na gardziel i jedzie do Palermo” [JJ 1887: 49];
- *-ini: człowieczyni* ‘człowiek, który jest kobietą; tu o Marii z Sobotkiewiczów Dembowskiej – przyjaciółce Jadwigi Janczewskiej i pierw-

12 *Marynuską* nazywał Sienkiewicz swoją drugą żonę – Marię z Wołdkowiczów. Małżeństwo z nią zakończyło się unieważnieniem po kilku tygodniach pożycia. Okres przed zakończeniem małżeństwa należał do bardzo burzliwych w życiu pisarza. Członkowie obu rodzin próbowali namówić Sienkiewicza na „marynusizm”, czyli do naprawienia relacji z drugą żoną.

13 Henryk Józef Sienkiewicz brał udział w pracach renowacyjnych na Wawelu, po tym, jak z zamku ustąpiły wojska austriackie.

14 *Jankuliem* Sienkiewicz nazywał żartobliwie swoją szwagierkę, ponieważ to ona była pierwszym recenzentem, czasami również cenzorem jego powieści.

15 Zgodnie z zasadami słowotwórstwa przymiotników, jeśli mamy do czynienia z superpozycją morfemów, należy wskazać węzeł morfologiczny, w tym przypadku jest to *-c*.

16 Maria z Babskich – trzecia żona Henryka Sienkiewicza – była jego cioteczną siostrzenicą ze strony matki.

szej żony Sienkiewicza’: „Bo, że w tym Twoim zdziwieniu czuć echo dawnych nauk pocziwej zresztą [...] spiczastogłowej nie kobiety, lecz «człowieczyni», alias Czarnej Mary, to pewna!” [JJ 1887: 56];

- *-stwo: niemrawstwo* ‘powolność, niezdarność, nieruchawość’: „Powiada Michałowski, że już wszystko gotowe i załatwione, tylko niemrawstwo stoi na przeszkodzie” [MB 1907: 209]¹⁷.

Wśród derywatów sufiksalnych liczną i zróżnicowaną pod względem formy i znaczenia grupę stanowią formy zdrobniałe I i II stopnia oraz spieszczenia. Sienkiewicz tworzył je zarówno od podstaw wyrazów rodzimych, jak i obcych za pomocą formantów właściwych tej kategorii słowotwórczej: *-ik, -ka, -(yj)ka, -ek, -eczka, -ki, -uńcio*, np.: *bolik, fiżeczki* ‘zdr. od figi (owoce)’, *medchenka* ‘dziewczynka; <niem. *das Mädchen* ‘dziewczynka’>’, *apopleksyjka, newralgijka*¹⁸, *patka, pateczka* ‘łapka, łapeczka; <fr. *patte* ‘łapa’>’, *paraliżeczek, profilek, spotkańko* ‘spotkanko’, *szpasiuńcio* ‘ulubiony, gadający szpak w domu Sienkiewiczów’, *tyfusik, umysłeczek, wymiotki* ‘zdr. od wymioty’, *piłeczka* ‘z ironią o czymś szczególnie męczącym’: „Tymczasem mają mnie tu odwiedzić Curtinowie. Będzie piłeczka” [HJS 1903: 20]¹⁹. Formy zgrubiałe reprezentowane są tylko przez dwa przykłady, fundowane za pomocą formantu inwariantnie ekspresywnego *-isko*: *Wiednisko* ‘Wiedeń’, *głowisko* ‘głowa’.

Do neologizmów systemowych opartych na polskich systemach słowotwórczych można włączyć również derywaty złożone (rzeczowniki i przymiotniki), które Sienkiewicz tworzył w tradycyjny sposób, zwykle na bazie dwóch (sporadycznie kilku) podstaw, np.: *Gronojadek* ‘określenie M. Babskiej – trzeciej żony, która lubiła winogrona’, *jasno-główka, kotofilstwo, krowofobia* ‘strach przed krowami, fobia na punkcie krów’, *Rublozbiorek* ‘określenie M. Babskiej – trzeciej żony’, *samoswęd* ‘samochód’, *zrosnięto-*

17 W przypadku neologizmów *człowieczyni* i *niemrawstwo* można przyjąć, że powstały one w wyniku derywacji wymiennej. Obie formy notuje SW w takim samym znaczeniu, ale w innej postaci słowotwórczej, czyli *człowieczyca, niemrawość* (SJPD notuje tylko *niemrawość*; brak *człowieczyca, człowieczyni*). (Kategorię derywatów wymiennych tworzą formacje powstałe w wyniku wymiany formantów [zob. Grabias 1981: 102]).

18 W przypadku leksemów *apopleksyjka, newralgijka* przyjmują motywację za pomocą formantu *-yjal/-ijka*, ponieważ poświadczony w listach formy zdrobniałe mają postać: *newralgia, apopleksja*.

19 Między 19 a 23 czerwca 1903 roku bawił w Oblęgorku tłumacz dzieł Sienkiewicza na język angielski, Jeremiaś Curtin z żoną. Sienkiewicz bardzo lubił oboje małżonków, ale męczyła i nudziła go bardzo żmudna praca nad tłumaczeniem [zob. Sienkiewicz 2008, cz. 3: 46 (przyp. 16–17)].

*brewa*²⁰ ‘o Marii Dembowskiej – przyjaciółce Jadwigi Janczewskiej i pierwszej żony Sienkiewicza’; *tranowo-spożywcza* (spółka), *spalno-salonowy* (wagon), *podróżniczo-polityczne* (myśli) [JJ 1890: 203], *ludowo-energiczny* (aforyzm); *urzędowo-operowe* (akty opery „Hugenoci”): „Zimne, obliczone na efekta, pełne bębnow, piszczałek, urzędowo-operowe” [JJ 1890: 209], *arabsko-beduińsko-murzyńsko-europejskie* (mrowie): „Kairu mało znam, a raczej nie znam dotąd. Obejrzałem tylko ogólnie miasto i mrowie arabsko-beduińsko-murzyńsko-europejskie” [JJ 1890: 273]. Do derywatów złożonych zaliczają się też dwa neologizmy utworzone od wyrażen przyimkowych²¹: *bezdogmatyk* ‘Sienkiewicz o sobie, w czasie gdy pisał powieść *Bez dogmatu*’ [JJ 1890: 229] oraz przymiotnik *przeciwpolski*: „Są ludzie, którzy sądzą, że na dnie tej sprawy, jak i również innych przeciwpolkich, jest konsulat pruski we Lwowie” [JS 1908: 26]. Z kolei *malwa* jest przykładem niekonwencjonalnego neologizmu, o złożonej budowie, powstałego w wyniku kompozycji, którego podstawą mogło być francuskie wyrażenie *va mal* (po przestawce *mal va*) ‘źle się wiedzie, źle się powodzi’²². Wyrazu tego pisarz używał często na określenie czegoś złego, brzydkiego, np. stanu zdrowia, pogody: „Pogoda nie pomaga, więc to raczej newralgia, nie reumatyzm. Słowem: malwa!” [MB 1902: 39]; „Malwa najokropniejsza! Wyobraź sobie, że w Konstantynopolu trzeba odsiaływać kwarantannę dziesięciodniową” [JJ 1886: 19].

Jak widać z zaprezentowanych przykładów, większość neologizmów słowotwórczych będących derywatami prostymi i złożonymi została utworzona systemowo. Sienkiewicz wykorzystał tu żywotne w polszczyźnie modele słowotwórczo-semantyczne. Neologizmy oparte na tych wzorach, ze względu na przejrzystą strukturę są komunikatywne i dają się łatwo odczytywać.

Do form mniej reprezentatywnych, które naruszają obowiązujące w polszczyźnie normy językowe, ale wciąż odwołują się do ustalonych w języku

20 O przejętych z folkloru złożeniach typu *czarnobrewa*, *złotopłynny* i ich funkcji stylizacyjnej w utworach polskich romantyków pisze Teresa Skubalanka [1984: 215].

21 W literaturze przedmiotu derywaty od wyrażen przyimkowych zaliczane są bądź do derywatów złożonych, bądź do prostych [zob. Grzegorzczkova, Laskowski, Wróbel 1984: 433].

22 Ze względu na to, że Sienkiewicz dość dobrze znał język angielski, można przyjąć, że podstawą utworzenia tego neologizmu mogła być fonetyczna postać ang. przymiotnika *malevolent* ‘wrogi, złośliwy’ lub rzeczownika *malevolence* ‘wrogość, złośliwość’. Jeśliby przyjąć taką motywację, wtedy Sienkiewiczowska *malwa* będzie neosemantyzmem, motywowanym znaczeniem angielskiego wyrazu. Z całą pewnością jednak należy stwierdzić, że Sienkiewiczowska *malwa* nie jest neosemantyzmem wyrazu *malwa* ‘roślina prawosław’. (SW II: 861 notuje hasło MALWA, ale tylko w zn. ‘roślina prawosław’; SJPD rejestruje dwa hasła homonimiczne: a) ‘roślina z rodziny ślazowatych’; b) ‘daw., żart. źle się dzieje’ z cytatem tylko z listu Sienkiewicza).

wzorców strukturalnych, można zaliczyć np. neologizmy charakteryzujące się nietypową podstawą słowotwórczą [Grabias 1981: 92]: *niemądry*²³, *puchść* ‘puchnąć’, *przyobiecnać* ‘przyobiecać’. Mieści się tu również neologizm *trębalić się* ‘z trudem dostać się, dojechać do jakiegoś miejsca’, utworzony zapewne na zasadzie analogii semantycznej²⁴ do czasownika *tarabanić się* (źródłem analogii semantycznej dla obu wyrazów i zarazem podstawą derywacyjną są nazwy instrumentów muzycznych: trąba i taraban²⁵).

Ciekawym przykładem neologizmów utworzonych w niestandardowy, mieszany sposób są, sytuujące się na pograniczu skrótów i złożeń z derywacją dezintegralną lub wsteczną [zob. Grzegorzczkowska, Laskowski, Wróbel 1984: 313], hybrydalne struktury typu: *en Zak* ‘do Zakopanego <fr. *en* ‘do’>’, *z’une Ma* ‘mamusia’; <fr. *une* ‘ona – zaimek nieokreślony; trudne do ustalenia jest pochodzenie *z’*>: „jak boi się narobić kłopotu komukolwiek, a nawet i Tobie pomimo Twej gościnności i wiary w radość, z jaką *z’une Ma* widzisz” [JJ 1890: 204] ‘mamusia’, *un Pa* ‘tatus’; <fr. *un* ‘on – zaimek nieokreślony’> oraz – przypominający internetowy akronim – skrótowiec *pskw* ‘psia krew’: „Nie chce pskw gardło popuścić i dziś jest znacznie gorzej, tak że nawet posyłam do dr Dmochowskiego” [MB 1904: 86]. Formy tej Sienkiewicz używał w funkcji eufemistycznej, aby złagodzić dosadną formę przekleństwa w pełnej postaci.

Na marginesie prowadzonych badań warto dodać, że wśród zgromadzonego materiału wystąpiły tylko dwa przykłady innowacji fleksyjnej. W celowniku l. poj. rzeczowników żywotnych *psemu*: „Wcale nie myślę żartować z Dzini, albowiem dobra psemu i mucha. Nie jest to żadne przysłowie, ale tylko porównanie” [JJ 1892: 322], „Kotemu: Powiedz Kotemu²⁶, żeby do mnie napisał” [JJ 1911: 493] Sienkiewicz zastosował przymiotnikową końcówkę fleksyjną celownika l. poj. *-emu*. Być może wskazana tu cecha gramatyczna jest charakterystyczna dla języka familijnego, ponieważ w liście Jadwigi Sienkiewiczówny do Marii z Babskich – trzeciej żony – pisarza znajdujemy dopisek: „Kończę, żeby zostawić miejsce dla Tatego, więc ściskam najserdeczniej Kochaną Marynię, do zobaczenia bardzo prędko!”²⁷.

23 Z epentezą *e*.

24 Neologizmy oparte na analogii to nowotwory niestanowiące realizacji pewnych ogólnych modeli słowotwórczych, lecz oparte na wzorze jednego wyrazu lub kilku podobnych wyrazów, np. *chałwochwalca* na wzór *bałwochwalca* [Buttler 1968: 172].

25 *Słownik wyrazów obcych* pod red. Mirosława Bańki [2005: 1235] podaje: *tarabanić się* ‘od taraban, czyli bęben mający kształt wydłużonego walca, używany w dawnym wojsku; <ukr. *taraban*, z tur. *daraban*>’.

26 *Kotem* nazywał Sienkiewicz swoją córkę Jadwigę.

27 Do listu córki Jadwigi adresowanego do Marii Babskiej dopisał się Sienkiewicz, dlatego list został włączony do zbioru *Listów* [Sienkiewicz 2008, cz. 2: 180–181].

Nowotwory jednostkowe, które wykraczają poza przyjęte wzorce derywacyjne nie są w listach zbyt częste. Struktury tego typu charakteryzują się nietypową, bardziej skondensowaną strukturą, dlatego odczytanie ich znaczenia jest możliwe tylko dzięki kontekstowi: *hromożdź* ‘rzecz ogromnych rozmiarów’: „Gdybym znalazł kogoś jadącego do Zakopanego, przysłałbym Ci swoją dachę²⁸. To byłoby werandowanie!! Ale to «hromożdź» nie lada i Tobie byłoby kłopot odwozić” [JS 1913: 65], *lurba* ‘być może: safandula, niedołęga’: „Dzinka pisze, że Kozakiewicz jest «lurba». Nie bardzo wiem, co to znaczy, ale jeśli znaczy: safandula albo niedołęga, to Dzinka ma słuszość” [HJS 1913: 62], *rupia apana* ‘brak pieniędzy’: „Zabawna rzecz, że wziąłem się do pisania z powodu rozpaczliwych zakłęb Bogusławskiego, a po wtóre dlatego, że rupia apana” [JJ 1892: 301]. W przypadku trzech neologizmów, ze względu na ich mało przejrzystą strukturę, brak rejestracji słownikowej oraz niedostateczny kontekst interpretacja semantyczna była niemożliwa: *nabrzeźnice*: „Miasto ogromne, domy ogromne, nabrzeźnice (dobry wyraz) wspaniałe. Wszędy ten nadmiar budownictwa, cechujący całe Włochy” [JJ 1886: 35], *paczyskać*: „Mężczyźni podobni do Niemców. Co do kobiet, odsyłam Cię do Paska ogólnie jednak biorąc, Marek grubo «paczyszczę» – Dość niezgrabne – i wcale nie «nad miarę urodziwe», jak mówi Pasek” [MB 1905: 141], *sodóweczka*: „Spotkałem jednak kilkakrotnie Tyszkiewiczza z żoną, która jest przystojna, ale sodóweczka”²⁹ [MB 1901: 34].

Drugą, licznie reprezentowaną w korespondencji kategorią nowotworów językowych są **neosemantyzmy**, czyli wyrazy lub wyrażenia użyte w nowym znaczeniu [Urbańczyk 1991: 222]³⁰. Dążność do jasnego, zrozumiałego dla adresatów sposobu przekazywania informacji sprawiła, że Sienkiewicz bardzo chętnie wprowadzał nowości znaczeniowe do korespondencji z najbliższymi. Neologizmy znaczeniowe stanowią w zgromadzonym materiale ponad 60% wszystkich jednostek wyrazowych. Do ciekawszych można zaliczyć np. takie formy, jak: *analfabeta* ‘o synu – Henryku Józefie, który nie lubił pisać listów i nieterminowo na nie odpowiadał’, *białorybie* ‘obiady, które syn miał jeść u babci’³¹, *bobezajdy* ‘syn i córka, czyli dzieci pisarza’³², *stonoga* ‘walizka o wydłużonym kształcie’, *tutti frutti* ‘wiele różnych chorób, które pojawiły się

28 *dacha* ‘rodzaj futra’ [SW I: 420].

29 *sodówka* tylko w znaczeniu ‘sprzedająca wodę sodową’; SJPD ‘daw. ts.’ [SW VI: 260].

30 Do grupy neosemantyzmów zostały zakwalifikowane wszystkie leksemy poświadczone w SW i/lub w SJPD, ale w innym (ustalonym na podstawie kontekstu) znaczeniu.

31 *białorybie* ‘1. nazwa stosowana na określenie różnych rodzajów ryb; 2. ryba skamieniała’ [SW I: 143].

32 *bobezajdy* ‘z zyd. ‘dziadostwo; bobe – babka, zajde – dziad’ [SW I: 178].

jednocześnie³³, *Kapua* ‘kobiety, świat niewieści’³⁴, żrebięta ‘kubrak ze skór żrebiąt’³⁵, *orgia* (kołdunowa) ‘obżarstwo’³⁶, *pijatyka* ‘picie wody mineralnej w celach zdrowotnych’³⁷, *wodolaz* ‘Zdzisław Morawski – prawnik rzekomo zakochany w szwagierce Sienkiewicza’³⁸; *odnowić* ‘doprowadzić do całkowitego zdrowia i dobrego samopoczucia’³⁹; *odłupać* ‘zakończyć coś z mozołem’⁴⁰, *telepać* ‘bardzo dużo mówić’⁴¹, *wykrztuszać* ‘wyrzucać, pozbywać się kogo’⁴², *zoperować* ‘naciągnąć, wydobyć od kogo pieniądze’⁴³, *kanibalsko*, *kannibalski*⁴⁴ ‘z ironią, o czymś, co tylko wydaje się być doskonałym lub tak jest oceniane’: „Był to wybuch śmiechu krzyków, gwałtownych ruchów, w połączeniu z połykaniem śliny – coś nadzwyczajnego! kannibalskiego!” [JJ 1886: 25], „Z gardłem jestem kanibalsko dobrze” [MB 1904: 87].

Ciekawym i nietypowym przykładem neologizmu, któremu pisarz nadał własne, oryginalne znaczenie jest poświadczona kilkakrotnie łacińska pożyczka cytowana *oremus* ‘módlmy się’. Sienkiewicz stosował ją wtedy, gdy chciał wyrazić swoją aprobatę i podziw dla czyjejś urody, elegancji. Oprócz nowego znaczenia leksem *oremus* odznacza się jeszcze jedną niezwykłą cechą. Poziom swojego zachwytu Sienkiewicz różnicował, używając w zapisie tego wyrazu wielkiej litery – zdziwienie większe – lub małej litery – zdziwienie mniejsze,

33 *tuti frutti* ‘cukier, gryzетки, faszonety ciasto tortowe z siekanymi owocami’ [SW VII: 173]; SJPD brak.

34 Capua – miejscowość we Włoszech, która w 216 roku poddała się Hannibalowi. Pod wpływem „rozkoszy kapuańskich” wojownicy Hannibala stracili dzielność; *kapuański*, *rozkosze kapuańskie* ‘podobne do tych, których doznali wojownicy Hannibala w Capui – miejscowość we Włoszech’ [SW II: 252–253]; SL, SJPD brak.

35 *żrebię* ‘młode zwierzę, najczęściej koń’ [SW VIII: 679]; ‘ts.’ [SJPD].

36 *orgia* ‘wyuzdana zabawa, hulatyka gorsząca, nierząd, bachanalia’ [SW III: 828]; ‘ts.’ [SJPD].

37 *pijatyka* ‘biesiada pijacka, biba’ [SW IV: 186]; ‘uczta pijacka, libacja’ [SJPD].

38 *wodolaz* ‘pies myśliwski i ratowniczy, charakteryzujący się dużym wzrostem’ [SW VII: 676]; ‘ts.’ [SJPD].

39 *odnowić* ‘1. zrobić nowym, przywrócić do nowości, odrestaurować; 2. odrodzić, wskrzesić; 3. przen. wzbudzić na nowo’ [SW III: 631]; ‘ts.’ [SJPD].

40 *odłupać* ‘łupaniem odjąć, oderwać, odedrzeć; 2. obrać z łupiny; 3. odszczepić, odrąbać’ [SW III: 620]; ‘ts.’ [SJPD].

41 *telepać* ‘1. trząść, drzeć, chlebotać; 2. kołatać się, poniewierać; 3. leżeć gramolić’ [SW VII: 40]; ‘daw., pot. trząść’ [SJPD].

42 *wykrztuszać* ‘krztusząc się wyrzucić z siebie; 2. wyrzygać, wydusić, wyrwać z gardła’ [SW VIII: 904]; ‘krztusząc się chrząkając, wykaszlać, odpłunąć’ [SJPD].

43 *zoperować* ‘poddąć operacji, 2. majsterkując zepsuć’ [SW VIII: 598]; ‘dokonać operacji, zabiegu chirurgicznego’ [SJPD].

44 *kanibalizm*, *kanibal* ‘ludożerca, dziki’ [SW II: 233–234]; *kanibalski* ‘właściwy ludożercy’ [SJPD].

np.: „Pani Janowa Żółtowska (z domu Ostrowska) mile wspomina koleżeństwo z Tobą u Miłosza Kotarbińskiego. Sama rada by jeszcze malować. Jest przy tym: Oremus, a przynajmniej dosyć: oremus” [JS 1913: 66]; „Ze znajomych: Tarnowscy, Żółtowsy jedni i drudzy, Tyszkiewiczowie z panią Oremus i z jedną z Potockich, etc.” [JS 1913: 69].

W przypadku niektórych neosemantyzmów zmianie znaczenia towarzyszyły także przekształcenia derywacyjne, np.: *poniebieszczęć* ‘przyjąć postać istoty z nieba’⁴⁵: „Wróciwszy będę usilnie namawiał Patkula – raz dla Dembowskich, a po wtóre, żeby mu pewna osoba «poniebieszcząła». To ostatnie słówko jest nie moje, ale wynalazku pewnej pani anielskiej” [JJ 1892: 300], *zaplantować się* ‘zatrzymać się, osiąść na dłużej’⁴⁶: „Sam się tu zaplantowałem, bo w pierwszej chwili nie pomyślałem, że mnie tak Salzburg rozdrapie – ale tu już w nieznaney okolicy” [JJ 1887: 83]. W nowym znaczeniu i zmodyfikowanej strukturze Sienkiewicz używał również: *spiłować się* ‘zameczyć się’⁴⁷: „Troszczę się o Heniska, że się spiłuje, ale myślę, że na przysły rok będzie mu za to lżej” [JS 1908: 23], *zapiłowany* ‘zapracowany, umęczony’⁴⁸: „O Heniu mówi, że ciągle jeszcze zapiłowany egzaminami i siedzi po 7 godzin w Szkole” [MB 1908: 258].

Warto dodać, że wyrazy *piła*, *piłować*⁴⁹ należą do ulubionych określeń Sienkiewicza, używanych w znaczeniach – w pierwszym przypadku: ‘a) o kimś, kto jest natarczywy, męczący; b) coś, co męczy, nuży’; w drugim: ‘męczyć, nudzić, nagabywać’. W korespondencji wyrazy pojawiały się wielokrotnie w różnych kontekstach, np.: *piła odczytowa*, *nieustająca*, *potworna*; *rozpocząć piłę*, *zacząć piłować*, *piłować dom*, *piłować siebie*, *robić piłę*: „Babunia w przewidywaniu niesłychanej, nieustającej i potwornej piły zapowiada, że ucieknie na Litwę, tym bardziej, że Dzinia już piłę rozpoczęła, a i ty zapewne wkrótce rozpocząć nie omieszkaż” [HJS 1902: 10]; „Popławskiego dotąd nie widziałem. Zapewne piłuje dom w Promniku, a raczej piłuje siebie urządzeniem. Jutro pewnie przyjedzie i będzie piłował mnie, abym nie puścił kantem jego wesela” [MB 1903: 59]. Poza tym *Piła* ewentualnie *Miła/Droga Piła*

45 *niebieszczyć* ‘stawać się niebieskim, błękitnieć’ [SW III: 17]; *niebieszczyć* ‘ts.’ [SJPD]; brak [SL].

46 *zaplantować* ‘zasadzić rośliny na plantacji’ [SW VIII: 218]; *plantować* ‘1. wyrównywać powierzchnię gruntu; 2. uprawiać hodowlę roślin wymagających szczególnie starannego pielęgnowania’ [SLPD].

47 *spiłować* ‘ściąć, zetrzeć, zgładzić za pomocą pilnika’ [SW VI: 294]; ‘ts.’ [SJPD].

48 *zapiłować* ‘zaciąć, naderznąć piłą, albo pilnikiem, naznaczyć’ [SW VIII: 216]; ‘ts.’ [SJPD].

49 *piła* ‘przen. człowiek nagabyjący kogo natarczywie; naleganie, naprzykrzanie się natarczywie’ [SW IV: 192]; ‘ts.’ [SJPD].

[HJS 1902: 10, 1904: 19] znalazły się wśród form adresatywnych, którymi pisarz zwracał się do syna – Henryka Józefa. W listach do Jadwigi Janczewskiej fragmenty z wyrazem *pila* lub formami pochodnymi Sienkiewicz ozdabiał niekiedy rysunkiem piły.

Ostatnią kategorię neologizmów wyodrębnionych ze względu na typ innowacji są **neologizmy funkcyjne**, czyli zgodnie z definicją Stanisława Grabiasa [1981: 88–89] wyrazy o zmienionej funkcji językowej, przeniesione z jednej odmiany językowej do innej. Zawarte w korespondencji prywatnej neologizmy funkcyjne można podzielić na dwie grupy:

A. Wyrazy, które Sienkiewicz przejął z gwar⁵⁰, np.: *ugwarzać* ‘rozmawiać o czymś’⁵¹, *uradzać* ‘obradować, radzić’⁵², *wstrzymać* ‘wystarczyć’⁵³, *kraje dólskie* ‘doliny’⁵⁴, *maluty* ‘malutki’⁵⁵, *rozhojdany* ‘rozkołysany’⁵⁶, *wyczu-chać się* ‘otrząsnąć się’⁵⁷, *pazdurki* ‘pazurki’⁵⁸ [JJ 1890: 221], *pyrgnąć* ‘pojechać, udać się gdzie’⁵⁹, *oskoruźły* ‘zaropiał’⁶⁰.

Oprócz form zaczerpniętych z gwar pisarz umieszczał w swoich listach wyrazy jedynie stylizowane na gwarowe, np. *ozbuchaństwo* ‘rozpusta’

50 Wszystkie wyrazy zostały sprawdzone w *Słowniku gwar* Jana Karłowicza [1974, reprint; dalej: SGPK].

51 *ugwarzać* ‘gwar. umówić, dojść do ładu mówiąc’ [SW VII: 250]; ‘reg. gwarzyć, gawędzić, prowadzić długie rozmowy’ [SJPD].

52 *uradzać* ‘gwar. obradować, rajcować, radzić, mówić’ [SW VII: 343]; ‘rzad. uchwalić, radząc postanowić’ [SJPD], cyt. z Sienkiewicza.

53 *wstrzymać* ‘gwar. wystarczyć, starczyć’ [SW VII: 762]. Przy znaczeniu redaktorzy umieścili wprawdzie cytat ilustrujący z *Pana Wołodyjowskiego*, ale nie podali źródła (‘Tego dobra pogańskiego, co na moją szablę wypadło, na dobrą dzierzawę, ba! na chudopacholska wieś wstrzyma’) [Sienkiewicz 1954: 393]). Umieszczanie przy hasłach ilustracji cytatowej, bez lokalizacji, jest częstą praktyką leksykograficzną [zob. Walczak 1991: 59–76].

54 *dolski* ‘gwar. z dolin pochodzący’ [SW I: 499]; brak [SJPD].

55 *maluty* ‘gwar. maluśki’ [SW II: 861]; brak [SJPD].

56 *rozhojdać* ‘gwar. hojdając rozbujać’ [SW V: 620]; ‘gwar. huśtając rozbujać, rozhuścić, rozkołysać’ [SJPD].

57 *wyczuhać się* ‘gwar. ocmuchać się, orzeźwić się, rozruszać się ze snu, wysapać się’ [SW VII: 828]; brak [SJPD].

58 *pazdur* ‘gwar. pazur’ [SW IV: 95]; ‘gwar. ts.’ [SJPD].

59 *pyrgać* ‘gwar. drapnąć, pierzchnąć, wyskoczyć, uciec’ [SW V: 450]; ‘gwar. ts.’ [SJPD] tylko z cytatami z korespondencji Sienkiewicza.

60 Leksem *oskoruźły* został odnotowany w monografii *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie* [Riger, Masojć, Rutkowska 2006: 297], można go więc uznać za dialektyzm północnokresowy. SW, SJPD, SGPK, Kurzowa 1993 – brak.

(gwara podhalańska)⁶¹: „Tu musiałem to uczynić z powodu zaginionej walizki (która się odnalazła), ale też stało się niesłychane «ozbuchaństwo». Setki listów, zaproszenia, prośby o odczyty, wizyty – ani odetchnąć, ani kiedy co robić” [HJS 1900: 8], *spawszy, rzekłszy przyjechałszy* (polszczyzna północnokresowa)⁶²: „Przyjechałszy, jako rzekłszy. Spawszy podle” [MB 1903: 77].

- B. Wyrazy, które Sienkiewicz zaczerpnął z własnej twórczości literackiej, zwłaszcza z Trylogii, np.: *komunik*⁶³ ‘tu towarzystwo, grupa przyjaciół, rodzina’, *hyperborej* ‘mieszkaniec krajów północnych’⁶⁴: „Przedtem było bardzo dżdżysto, zimno – i myśleliśmy, że jakkolwiek Roch⁶⁵ może być do hyperborejów zaliczon, jednak byłoby dla niego za zimno” [JJ 1887: 71], a także przymiotnik i przysłówek *hadki, hadko* ‘brzydki, brzydko’⁶⁶: „Nie powiem, żeby ten Tuthmes był bardzo hadki, ale domyślasz się, że będąc tak bardzo dawno nabalsamowany musi być trochę czarny i trochę chudy” [JJ 1891: 276]. Oprócz form atrybutywnych można znaleźć w korespondencji (zwłaszcza z Jadwigą Janczewską) derywaty rzeczownikowe: *hadzius, hadota, hadziątko* ‘piękna brzydota lub o kimś wątłym, delikatnym’: „co tam z Wami wszystkimi się dzieje, a zwłaszcza z Tobą, największym hadziusem z rodziny. (Hadzius w moim słowniku nie oznacza wcale szpetoty, ale wåtłość sił.)” [JJ 1886: 25]. Warto dodać, że wszystkie przykłady neologizmów funkcyjnych zaczerpniętych z Trylogii zostały poświadczane

61 *ozbuchaństwo* – SW, SJPD brak.

62 *spawszy, rzekłszy przyjechałszy* SW, SJPD brak. O funkcji imiesłowu uprzedniego w gwarach północnowschodnich zob. Kurzowa 1993.

63 Wyraz *komunik* w zn. ‘oddział konny poruszający się bez taboru i ciężkiego uzbrojenia’ pojawił się w Trylogii 22 razy, w tym w *Ogniem i mieczem* 8 razy, *Potopie* 8 razy, *Panu Wołodyjowskim* 6 razy [zob. Mariak 2009: 123].

64 *hiperborej/-czyk* ‘z kwalifik. X (rzadko używany) – mieszkaniec krajów północnych’ [SW II: 40]; tu cytaty tylko z Sienkiewicza; ‘ts.’ [SJPD].

65 *Rochem* nazywał Sienkiewicz Edwarda – synka swojej szwagierki. Imię Roch Sienkiewicz zaczerpnął z *Potopu*. W jednym z listów do Janczewskiej napisał: „Co do Twego małego Rocha (zweń go Rochem, bo mi będzie mówił: wuju!) [...] czemu piszesz: «Dziwię się, że go lubię!» – To mi powód do zdziwienia! Ja go lubię choćby dlatego, że Twój, i dla jego sarmackiej fantazji, z jaką chrzest przyjmował” [JJ 1887: 56]. Aluzja do słów Zagłoby skierowanych do Rocha Kowalskiego: „Mów mi: wuju!” [Sienkiewicz 1954: 351]. Sienkiewicz, jako szwagier Jadwigi Janczewskiej, był wujem małego Edwarda.

66 „Słuchać hadko” – zwrot charakterystyczny dla idiolektu Longinusa Podbipięty – bohatera *Ogniem i mieczem*. [Sienkiewicz 1954: 32–33, 470]; *hadki, hadż* ‘gwar. ukr. *hadje* ‘gady’’, przen. *rzecz hadka*, czyli ‘brzydka’, z cytatem z Sienkiewicza [SW II: 3].

w listach z lat 1886, 1887, 1888, 1890; w tym czasie powstawały lub były drukowane kolejne części cyklu⁶⁷.

Osobną kategorię słownictwa charakteryzującego się pewną nowością leksykalną stanowią **zapożyczenia**. W listach Sienkiewicza wyrazy te, ze względu na swoje znaczenie, pełnią funkcję synonimów zastępujących powszechnie znane odpowiedniki znaczeniowe. Wśród zebranych przykładów można wskazać dwa warianty tych zapożyczeń:

- a) zapożyczenia zmodyfikowane morfonologicznie, np.: *baliwerny* ‘niedorzeczności, bzdurstwa; <fr. *baliverne* ‘ts.’>’, *bifty*⁶⁸ ‘bulion; <ang. *beef-tea* ‘ts.’>’: „Dano mi pokój z oknami na morze – obiady sam dyktowałem – miałem mleko, lód, bifty, chininy w bród, posługę doskonałą” [JJ 1891: 284], *bronchy* ‘oskrzela; <fr. *bronchite*, ang. *bronchitis* ‘ts.’>’, *hom* ‘dom; <ang. *home* ‘ts.’>’, *marmalia* ‘dzieciarnia; <fr. *marmalie* ‘ts.’>’, *marmota* ‘suseł; <fr. *marmotte* ‘ts.’>’, *militer* ‘żołnierz; <fr. *le militaire* ‘ts.’>’, *opółczenie* ‘pospolite ruszenie; <ros. *opolczeniye* ‘ts.’>’, *raży* ‘namiętny, gwałtowny; <fr. *la rage* ‘ts.’>’, żenomowie ‘młodzi ludzie, młodziki; <fr. *jeune homme* ‘ts.’>’;
- b) zapożyczenia niezasymilowane, np.: *blanc-bec* ‘młodzik, żółtodziób’ <fr.>⁶⁹: „Prócz Zośki i p. Delon przyjechało dwóch *blanc-beców*, kolegów Henia” [MB 1903: 70], *chantage* ‘szantaż’ <fr.>, *mélange* ‘melanż’ <fr.>, *sleeping-car* ‘wagon sypialny’ <ang.>, *speech* ‘mowa’ <ang.>.

Z danych etymologicznych wynika, że wszystkie przykłady zapożyczeń mają francuską albo angielską proveniencję. Sienkiewicz mógł bez przeszkód wzbogacać zasób słowny swoich listów francuskimi lub angielskimi synonimami, ponieważ oba języki (francuski w większym, angielski w nieco mniejszym stopniu) były znane pisarzowi oraz adresatom listów.

Cechą dystynktywną każdej korespondencji prywatnej jest aktualność przekazywanych informacji. Stefania Skwarczyńska [1937: 119] w *Teorii listu* stwierdza, że zadaniem korespondencji prywatnej, która należy do nurtu listów teraźniejszych, było przede wszystkim informowanie najbliższych o aktual-

67 Cykl powieści historycznych Sienkiewicza był publikowany w latach 1884–1888.

68 Podaję postać gramatyczną wyrazu taką, jakiej użył pisarz, ponieważ jest to efemeryda niepoświadczona w żadnym słowniku języka polskiego, a kontekst uniemożliwia podanie formy podstawowej (M. l. poj.).

69 *blanc-bec* – w tłumaczeniu dosłownym – *białodziób*.

nych, ważnych wydarzeniach. Z uwagi na tę funkcję w zgromadzonym materiale oprócz neologizmów Sienkiewiczowskich znalazły się przykłady **aktualiów**, które pojawiły się w polszczyźnie 2. połowy XIX wieku, w związku z ogólnojęzykową potrzebą nazwania nowych zjawisk, sytuacji, przedmiotów, wytworów działalności człowieka [Grabias 1981: 91; Sławiński 1988: 311; Smólkowa 2001: 26]. Wyrazy te w czasach Sienkiewicza stanowiły nowość, na co wskazuje niestabilizowana forma fonetyczna, gramatyczna zaświadczona w słownikach. Do neologizmów z XIX-wieczną „metryką” można zaliczyć np.: *beefsteak*: „Prosi o schowanie beefsteaku i kompiciku na wieczór” [JJ 1892: 313]⁷⁰, *strajk*, który w korespondencji pisarza wystąpił w trzech postaciach: oryginalnej angielskiej – *strike*⁷¹: „Jest mi to nawet na rękę, albowiem *strike* fiaków trwa ciągle i okropnie trudno jest się dostać z dworca na dworzec” [JJ 1892: 312] oraz dwóch z adaptacją fonetyczno-graficzną: *streik*, *strejk*: „Streik szkolny dzieli ludzi w dalszym ciągu” [MB 1905: 115, 1905: 122]; „dorożkarze na propozycję strejku odpowiedzieli podobno batami” [MB 1905: 121], jednokrotnie pojawił się także czasownik *streikować*: „oficjaliści również nie chcą streikować” [MB 1905: 121].

Zważywszy na historię i rozwój przemysłu motoryzacyjnego, którego początki przypadają na przełom XIX i XX wieku [zob. Baturó i in. 1997: 716], do grupy aktualiów można również zaliczyć, użyty przez Sienkiewicza w dwóch rodzajach gramatycznych, wyraz *automobil/automobila*⁷²: „Dziś Dzinka, Zosia [...] pojechały na wystawę automobilą Abakanowicza, a Henio z Wyczółkowskim koleją” [MB 1900: 27]. Ze względu na etymologię wszystkie wymienione przykłady są anglicyzmami, co potwierdza przyjęte w językoznawstwie stanowisko o nasileniu się oddziaływań angielskich na polszczyznę w 2. połowie XIX wieku [zob. Mańczak-Wohfeld 1988: 24–29; Peplowski 1989: 203–212; Walczak 1997: 123–131]. Korespondencja prywatna Sienkiewicza w pełni tę tendencję potwierdza.

3. Klasyfikacja semantyczna

Na podstawie przeprowadzonej klasyfikacji formalnej i analizy semantycznej neologizmów można wskazać najważniejsze obszary rzeczywistości, z któ-

70 *beefsteak* – SW notuje go w trzech wariantach fonetycznych: *befszytk*, *bifszytk*, *byfszytk* [SW I: 111]; dwie formy podaje SJPD: *befszytk* i *bifszytk*; SL brak.

71 *strike* – *strajk*, *strejk* z kw. X (rzadko używany), brak oryginalnej formy angielskiej [SW VI: 444]; *strajk*, *strejk* – druga forma tylko z cytatem z korespondencji Sienkiewicza [SJPD]; SL brak.

72 SW nie notuje, jako osobnego hasła, wyrazu *automobil*, ale leksem ten pojawia się jako synonim w definicji hasła *samochód* [SW VI: 17].

rymi ta warstwa słowna jest związana. Do czynników determinujących dobór nowych form leksykalnych należy poruszana w listach tematyka. W korespondencji z rodziną Sienkiewicz pisał o różnych sprawach – istotnych i błahych, poważnych i humorystycznych, przeważają jednak listy poufale, pisane z uwagi na doraźne potrzeby i aktualne tematy, wpisujące się w nurt listów terażniejszych. Rozmaitość podejmowanej problematyki przekłada się na zróżnicowanie znaczeniowe neologizmów, które można podzielić na pięć kategorii semantycznych, w większości związanych z człowiekiem, jego cechami i zachowaniem:

- A. Neologizmy nazywające ludzi, np.: *akademik-namiestnik, analfabeta, babeusze, bakfiszeczek, bezkapeluszowa* (w zn. rzecz.), *blanc-bec, bobezajdy, córnik, człowieczyni, Dusigroszek, hyperborej, jasno-główka, Kapua, laryngista, lurba, marmalia, marmota, medchenka, militer, podróżnik-pesymista, Rublozbiorek, Rumun-farmaceuta, sodóweczka, Turko-furman, wiking-rycerz, wodokok, wodolaz, żenom:*
- a) cechy, stany, relacje, np.: *chudzielstwo, krowofobia, maluty, nalażliwy, niemaderki, niemrawstwo, oremus, owsiankowato, raży, siostrzenicki, ubłogosławiona, wypancerzony, wywiośniony, zapiłowany, zrośniętobrewa;*
- b) zachowania, np.: *pila, piłować, safandulić, samarytanizować, spiłować się, tartarinować, telepać, trębalić się, ugwarzać, uradzać, wawelować, wykrztuszać, zaplantować się, zoperować, odlupać, przyjechałszy, przyobiecnać, przypilowywać.*
- B. Zdrowie, np.: *bolik, bronchy, chandrować, newralgijka, paraliżeczek, puchść, tutti frutti, wymiotki, odnowić.*
- C. Wytwory ludzkiej działalności, np.: *stonoga, źrebię, blitz, hom, samoswęd.*
- D. Kulinaria, np.: *beefsteak, białorybie, bifta, lunchować.*
- E. Pojęcia abstrakcyjne, np.: *baliwerny, chantage, malwa, marynuszizm, ozbu chaństwo, płoszowscjada, przeciwpolski.*

4. Funkcje neologizmów w listach

Przechodząc do analizy funkcji neologizmów w korespondencji, należy podkreślić, że znakomitą większość nowych struktur lub znaczeń Sienkiewicz two-

rzył doraźnie, głównie w celach ekspresywnych, humorystycznych⁷³, aby wyrazić swój osobisty stosunek do adresatów lub treści prezentowanych w listach. Sienkiewicz bardzo lubił żartować i miał duże poczucie humoru, o czym wiemy z przekazów potomnych, pośrednio również z lektury jego utworów [zob. Wilkoń 1976: 94–103; Sienkiewicz 1996, cz. 1: 102–104; Świętosławska 1996: 29–37]. Funkcję humorystyczną, czasami autoironiczną, pełniły zwłaszcza derywaty ekspresywno-deminutywne związane z tematyką zdrowotną, np.: „Z początku błysnęło mi w głowie, czy to nie będzie mała apopleksyjka, lekki paraliżyk lub niewinny tyfusik, myśl o testamenciku przejęła mnie drżeniem rozkoszy” [JJ 1889: 198]. W podobnej funkcji użyte zostały formacje augmentatywne: „Zmęczenie powoli przechodzi, tylko te zębiska!” [JJ 1889: 145], „głowisko pobolewa” [JJ 1889: 204]. Subiektywnością i nacechowaniem emocjonalnym charakteryzują się również neologizmy, którymi Sienkiewicz określał ludzi. Przywołane nowotwory językowe, obojętnie, czy dotyczyły członków rodziny, przyjaciół, znajomych, czy osób obcych, dopiero poznanych, najczęściej mają pozytywne nacechowanie. Ewaluację dodatnią można przypisać właściwie wszystkim neologizmom w korespondencji (w części przypadków wynika ona ze struktury neologizmów, w części z odpowiednio dobranego kontekstu). Neologizmy, jako świadomy środek kształtowania tworzywa językowego listów, odzwierciedlają osobowość Sienkiewicza i właściwy mu – pozytywny sposób widzenia świata.

Oprócz neologizmów nacechowanych ekspresywnie w korespondencji prywatnej Sienkiewicza znalazły się – znacznie mniej liczne – neologizmy nominatywne. XIX-wieczne aktualia Sienkiewicz umieszczał w swoich listach głównie w funkcji informacyjnej, która przejawiała się w ukonkretnianiu, precyzowaniu oraz aktualizacji opisywanych w listach osób i realiów.

Analiza formy i funkcji neologizmów zgromadzonych w listach pozwoliła ustalić pewne cechy charakterystyczne dla warsztatu pisarskiego Sienkiewicza. W tworzeniu nowych form wyrazowych pisarz preferował głównie standardowe wzorce słowotwórcze oraz modyfikacje semantyczne, rzadziej zabiegi niestandardowe, takie jak tworzenie neologizmów niesystemowych, absolutnych oraz przenoszenie do języka listów wyrazów z innych odmian polszczyzny (gwara, język artystyczny).

Przyglądając się warsztatowi artystycznemu Sienkiewicza przez pryzmat tworzonych przez niego form neologicznych, stwierdzić należy, że pisarz nie był pod tym względem nowatorem, ale jak słusznie zauważa Sokólska [2011: 322]:

73 Humor jest tu rozumiany jako forma komizmu; ujęcie w zabawny, żartobliwy sposób postaci, sytuacji [Sławiński, red. 1988: 187, 230–231].

„inwencja słowotwórcza nie może być w żadnym wypadku jedynym kryterium wartości wkładu pisarza do języka ojczystego”. Prostota zastosowanych przekształceń semantycznych oraz jasność i zrozumiałość form neologicznych służyły głównie ekspresji i komunikatywności przekazywanych treści. Ten typ neologizmów koresponduje z poetyką listu – tekstu należącego do gatunku tekstów użytkowych.

Na zakończenie podjętych rozważań warto dodać, że Sienkiewicz miał świadomość „obcości”, wyjątkowości tworzonych przez siebie neologizmów, co systematycznie i konsekwentnie zaznaczał, umieszczając nowe jednostki w cudzysłowie.

Bibliografia

Źródła

- Sienkiewicz Henryk (1996), *Listy*, t. 2, cz. 1–3: *Jadwiga i Edward Janczewscy*, oprac., wstępem i przypisami opatrzyła Maria Bokszczanin, PIW, Warszawa.
- Sienkiewicz Henryk (2008), *Listy*, t. 4, cz. 1: *Maria z Szetkiewiczów Sienkiewiczowa – Maria z Wołodkowiczów Sienkiewiczowa – Maria z Babskich Sienkiewiczowa (1888–1907)*, cz. 2: *Maria z Babskich Sienkiewiczowa (1908–1913)*, cz. 3: *Henryk Józef Sienkiewicz – Jadwiga Sienkiewiczówna – Helena Sienkiewiczówna – Lucjan Sienkiewicz*, oprac. i przypisami opatrzyła Maria Bokszczanin, PIW, Warszawa.

Literatura

- Bachórz Józef, Kowalczykowa Alina, red. (1991), *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, Ossolineum, Wrocław.
- Bańko Mirosław, red. (2005), *Wielki słownik wyrazów obcych*, PWN, Warszawa.
- Bujnicki Tadeusz, Stępnik Krzysztof, red. (2007), *Henryk Sienkiewicz w kulturze polskiej*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Burszyńska Halina, red. (1982), *Henryk Sienkiewicz. Tradycja – Kreacja – Styl*, UŚ, Katowice.
- Buttler Danuta (1968), *Polski dowcip językowy*, PWN, Warszawa.
- Doroszewski Witold, red. (1958–1969), *Słownik języka polskiego*, t. 1–11, Wiedza Powszechna, PWN, Warszawa. (Skrót: SJPD)
- Grabias Stanisław (1981), *O ekspresywności języka. Ekspresja a słowotwórstwo*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.
- Grabias Stanisław (2003), *Język w zachowaniach społecznych*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.

- Grzegorzczkowska Renata, Laskowski Ryszard, Wróbel Henryk, red. (1984), *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, PWN, Warszawa.
- Jabłkowska-Jaskulska Anna (1987), *Zestawienie bibliograficzne ksiązek o pisarzu*, „Poradnik Bibliotekarza”, nr 1, s. 19–23.
- Kalisiewicz Dariusz, red. (1997), *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 6, PWN, Warszawa.
- Kallas Krystyna (2003), *Juliana Tuwima „fantazje słowotwórcze” oparte na podstawie SŁOWO*, w: *Studia z gramatyki i leksykologii języka polskiego. Prace dedykowane Profesor Marii Szuprzyckiej*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń.
- Karłowicz Jan (1974, reprint), *Słownik gwar polskich*, t. 1–6, [wyd. 1 – 1900–1911], Wydawnictwo Artystyczne i Filmowe, Warszawa. (Skrót: SGPK)
- Karłowicz Jan, Kryński Adam, Niedźwiedzki Władysław, red. (1952, reprint), *Słownik języka polskiego*, [wyd. 1 – 1900–1927], PIW, Warszawa, t. 1–8. (Skrót: SW)
- Kostkiewiczowa Teresa, oprac. (1988), *Neologizm* [hasło], *Słownik terminów literackich*, Ossolineum, Wrocław, s. 311.
- Krzyżanowski Julian (1954), *Henryk Sienkiewicz. Kalendarz życia i twórczości*, PIW, Warszawa.
- Krzyżanowski Julian, oprac. (1953–1955), *Dziela*, t. 58: *Dziela Henryka Sienkiewicza*, t. 59: *Dziela Henryka Sienkiewicza w przekładach*, t. 60: *Piśmiennictwo o Henryku Sienkiewiczu. Materiały bibliograficzne*, PIW, Warszawa.
- Krzyżanowski Julian, Hernas Czesław, red. (1985), *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, t. 2: *N–Ż*, PWN, Warszawa.
- Kurkowska Halina (1957), *Język publicystyki Sienkiewicza*, „Poradnik Językowy”, z. 1, s. 1–16.
- Kurkowska Halina, Skorupka Stanisław (1959), *Stylistyka polska. Zarys*, PWN, Warszawa.
- Kurzowa Zofia (1993), *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich*, PWN, Warszawa.
- Linde Samuel Bogumił (1951, reprint), *Słownik języka polskiego*, wyd. 2, popr. i uzupełn. [wyd. 1 – 1854–1860], t. 1–6, PIW, Warszawa. (Skrót: SL)
- Ludorowski Lech, red. (1985), *Trylogia. Sobieski. Victoria wiedeńska*, cz. 1: *Trylogia. W stulecie dzieła*, UMCS, Lublin.
- Ludorowski Lech, red. (1991), *Henryk Sienkiewicz. Twórczość i recepcja*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Maciejewski Jarosław, red. (2003), *Dawni pisarze polscy (od początków piśmiennictwa do Młodej Polski). Przewodnik biograficzny i bibliograficzny*, t. 4: *S–T*, Fundacja Akademia Humanistyczna, WSiP, IBL, Warszawa.
- Mańczak-Wohfeld Elżbieta (1988), *Anglicyzmy w „Słowniku warszawskim”*, „Język Polski”, z. 1, s. 24–29.

- Mariak Leonarda (2009), *Leksyka z zakresu wojskowości w Trylogii Henryka Sienkiewicza*, cz. 2: *Słownik*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin.
- Mariak Leonarda (2010), *Leksyka z zakresu wojskowości w Trylogii Henryka Sienkiewicza*, cz. 1: *Analiza i interpretacja*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin.
- Mariak Leonarda (2013a), *Formy adresatywne w nagłówkach i formułach kończących listy Henryka Sienkiewicza do żon*, „Roczniki Humanistyczne. Językoznawstwo”, t. 61, s. 155–165.
- Mariak Leonarda (2013b), *Nagłówki i formuły kończące w listach Henryka Sienkiewicza do żon (struktura, funkcja i forma gramatyczna)*, w: *Tekst – akt mowy – gatunek wypowiedzi*, red. Urszula Sokólska, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok, s. 127–141.
- Mariak Leonarda (2014a), *Funkcja barw w listach Henryka Sienkiewicza do członków rodziny*, „Studia Językoznawcze”, t. 13, s. 127–155.
- Mariak Leonarda (2014b), *Funkcja ekspresywna leksyki z zakresu medycyny w listach prywatnych Henryka Sienkiewicza*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza”, t. 21 (41), z. 2, s. 53–71.
- Mariak Leonarda (2014c), *Funkcja informacyjna leksyki z zakresu medycyny w korespondencji prywatnej Henryka Sienkiewicza*, w: *Synchronia i diachronia – zbliżenia i dialogi. Od semantyki do gramatyki*, red. Małgorzata Gębka-Wolak, Joanna Kamper-Warejko, Andrzej Moroz, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń, s. 217–241.
- Mariak Leonarda (2015a), *Frazeologizmy w korespondencji prywatnej Henryka Sienkiewicza*, „Slavia Occidentalis. Linguistica”, t. 71/1, s. 125–141.
- Mariak Leonarda (2015b), „*Żaba*” i „*Mgła*” – językowy wizerunek Jadwigi Janczewskiej na podstawie listów prywatnych Henryka Sienkiewicza (cechy charakteru, postawy), w: *Współczesny i dawny obraz kobiety w języku i literaturze*, red. Leonarda Mariak, Joanna Rychter, volumina.pl Daniel Krzanowski, Szczecin, s. 181–191.
- Mariak Leonarda (2016), *Właściwości leksykalne języka rodzinnego Henryka Sienkiewicza (na podstawie korespondencji prywatnej)*, w: *Język nasz ojczysty w sferze życia rodzinnego*, red. Bożena Taras, Wioletta Kochmańska, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów, s. 15–30.
- Okopień-Sławińska Aleksandra, oprac. (1988a), *Humor* [hasło], *Słownik terminów literackich*, Ossolineum, Wrocław, s. 187.
- Okopień-Sławińska Aleksandra, oprac. (1988b), *Komizm* [hasło], *Słownik terminów literackich*, Ossolineum, Wrocław, s. 230–231.

- Pełowski Franciszek (1989), *Przyczynek do chronologii pożyczek angielskich w języku polskim*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego UG. Sławistyka”, nr 6, s. 203–212.
- Piechota Marek, oprac. (1991), *List* [hasło], *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, red. Józef Bachórz, Alina Kowalczykowa, Ossolineum, Wrocław, s. 483–485.
- Pietrzak Magdalena (2004), *Językowe środki kreowania postaci w twórczości historycznej Henryka Sienkiewicza*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Pietrzak Magdalena (2013), *Wyznaczniki gatunkowe felietonu drugiej połowy XIX wieku (na przykładzie tekstów Henryka Sienkiewicza, Bolesława Prusa i Aleksandra Świętochowskiego)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Przybyła Zbigniew (1996), *Henryka Sienkiewicza wycieczki w dziedzinę lingwistyki*, w: *Henryk Sienkiewicz i jego twórczość. Materiały z konferencji naukowej w Wyższej Szkole Pedagogicznej w Częstochowie, 5–7 maja 1996 r.*, red. Zbigniew Przybyła, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie, Częstochowa, s. 83–97.
- Riger Janusz, Masojć Irena, Rutkowska Krystyna (2006), *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*, DIG, Warszawa.
- Sienkiewicz Henryk (1954a), *Wybór pism*, wstęp Leon Kruczkowski, il. Jan Marcin Szancer, t. 5–6: *Ogniem i mieczem*, t. 7–9: *Potop*, t. 10: *Pan Wołodyjowski*, [teksty oparto na zbiorowym wydaniu *Dzieł Henryka Sienkiewicza* (red. Julian Krzyżanowski, t. 5–19, Warszawa 1949)], PIW, Warszawa.
- Sienkiewicz Henryk (1954b), *Wybór pism*, wstęp Leon Kruczkowski, il. Jan Marcin Szancer, t. 10: *Pan Wołodyjowski*, PIW, Warszawa.
- Sienkiewicz Henryk (1956), *Listy do Mścislawa Godlewskiego (1878–1904)*, oprac., wstępem i komentarzem zaopatrzył Edward Kiernicki, Ossolineum, Wrocław.
- Skubalanka Teresa (1962), *Neologizmy w polskiej poezji romantycznej*, TNT, Toruń.
- Skubalanka Teresa (1984), *Historyczna stylistyka języka polskiego. Przekroje*, Ossolineum, Wrocław.
- Skwarczyńska Stefania (1937), *Teoria listu*, Towarzystwo Naukowe, Lwów.
- Sławiński Janusz, oprac. (1988), *Literackość* [hasło], *Słownik terminów literackich*, Ossolineum, Wrocław, s. 258–259.
- Sławiński Janusz, red. (1988), *Słownik terminów literackich*, Ossolineum, Wrocław.
- Smółkowa Teresa (2001), *Neologizmy we współczesnej leksyce polskiej*, PWN, Kraków.
- Sokółska Urszula (2011), *Neologizm jako element stylotwórczy*, w: *Odmiany stylowe polszczyzny dawniej i dziś*, red. Urszula Sokółska, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok, s. 309–327.

- Świętosławska Teresa (1996), *O stylu językowym Zagłoby w „Ogniem i mieczem” (w 110. rocznicę Sienkiewiczowskiego arcydzieła)*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica”, nr 35, s. 29–37.
- Urbańczyk Stanisław, red. (1991), *Encyklopedia języka polskiego*, Ossolineum, Wrocław.
- Walczak Bogdan (1988), *Sienkiewicz w dziejach języka polskiego*, w: *Język osobniczy jako przedmiot badań lingwistycznych*, red. Jerzy Brzeziński, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Zielona Góra, s. 129–139.
- Walczak Bogdan (1991), *Słownik wileński na tle dziejów polskiej leksykografii*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Walczak Bogdan (1997), *Z problematyki wpływów angielskich w polszczyźnie drugiej połowy XIX wieku (rola Sienkiewicza w recepcji anglicyzmów)*, „Slavia Occidentalis”, t. 54, s. 123–131.
- Wilkoń Aleksander (1976), *O języku i stylu „Ogniem i mieczem” Henryka Sienkiewicza. Studia nad tekstem*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Językoznawcze”, z. 50, Wydawnictwo Naukowe UJ, Kraków.

Leonarda Mariak

Neologisms in Henryk Sienkiewicz’s private correspondence

The aim of this article is to examine the structure and the functions of neologisms included in the private letters of Henryk Sienkiewicz. The analysis of the lexis presented in this paper reveals that the writer tended to use the word-formative neologisms, semantical neologisms and functional neologisms most frequently. The expressive function of this neologisms is the prevailing one.

KEYWORDS: neologisms; Polish language in 19th century; lexis; private correspondence; Sienkiewicz.

dr hab. Leonarda Mariak – Zakład Historii Języka Polskiego, Instytut Polonistyki i Kulturoznawstwa, Uniwersytet Szczeciński; zainteresowania naukowe: XIX-wieczna polszczyzna, prasa z tego okresu, zwłaszcza język tekstów Henryka Sienkiewicza i Stefana Żeromskiego.